Проф. Д-ръ Л. Милетичъ.

Историята
на
„Гюмурджинската автономия“.

СОФИЯ
Печатница на С. М. Стайковъ
1914

I. Лукавата игра съ „автономия“ пакъ се повтаря.

Отъ извѣстията, които тѣзи дни донасятъ вѣстницитѣ, става несъмнѣно, че гърцитѣ обявили Епиръ за „автономна“ провинция, която щѣла съ сила да се противи на анексията ѝ съ Албания. И всичко туй ужъ било дѣло само на гръцкото население въ Епиръ; а гръцкитѣ военни и граждански власти, които сега трѣбва да напуснатъ албанската часть отъ Епиръ, били съвсѣмъ непричастни въ тая нова гръцка хитрость. Ще има още по свѣта заслѣпени гъркофили или добродушни хора, които може и да повѣрватъ на тия гръцки увѣрения, ала колкото се отнася до насъ, сигурно е, че не ще се намѣри човѣкъ, комуто да не е ясно, какво цѣлата тая „Епирска автономия“ е проста повторка на устроената пакъ отъ Гърция намъ извѣстна комедия съ тъй наречената „Гюмюрджинска автономия.“ Като си послужи съ турцитѣ, тогава Гърция постигна за себе си важни изгоди: забави българската реокупация; даде възможность на по-фанатичното гръцко население спокойно да се изтегли като прѣхвърли прѣзъ границата и главния си движимъ имотъ; даде врѣме и на турцитѣ да ограбятъ и отъ часть избиятъ невинното българско население та да го досъсипятъ морално и материялно, а свърхъ всичко още и лишенъ пѫть компромитира България, която за жалость излѣзе безсилна, веднага да завладѣе бѣломорската часть отъ Тракия а освѣнъ това се принуди още да обѣщава особени „права“ на турското население въ Гюмюрджинско, въ видъ на компенсация... Все тъй лукаво официялна Гърция и сега устройва и на слабата още Албания нова подобна игра съ „автономия“, срѣщу която ще иска да изтръгне „права“ за гърцитѣ въ Епиръ, а сигурно още и по-ефикасна помощь отъ Европа, за да задържи островитѣ

По този поводъ мисля, че не ще бѫде безинтересно за нашитѣ читатели, да изложа историята на „Гюмюрджинската автономия“ възъ основа на подробни и провѣрени данни, които самичъкъ събрахъ прѣзъ врѣме на неотколешната

си обиколка по българска Тракия — въ ноемврий и декемврий мѣс. мин. година.

II. Бързото оттегляне на българскитѣ власти и на българската войска въ западна Тракия.

Слѣдъ като турцитѣ наново прѣвзеха Димотика и Одринъ, първомъ се оттеглиха българскитѣ военни и граждански власти западно отъ Марица въ околиитѣ Ортакьой и Софлу. На 8 юли въ Софлу се разнесълъ викъ, кой какъ може да се спасява съ послѣдния тренъ, защото турска кавалерия вече прѣвзела Димотика.

Българскиятъ гарнизонъ, който състоялъ отъ опълченци (отъ Стара и Нова Загора) на чело съ запасния полковникъ Желѣзковъ, сѫщия день се оттеглилъ прѣзъ гората къмъ Кушукавакъ, западно отъ Софлу. Като видѣли това селянитѣ отъ българскитѣ села по родопскитѣ пазви, задигнали кой какво може и потеглили слѣдъ войската. Ала полковникътъ имъ заповѣдалъ, всички да се върнатъ по селата си: „Нѣма нищо да ви стане" — казалъ, „ние скоро ще се върнемъ". И стражари насила карали селянитѣ, да се върнатъ въ селата. И тъй до три четвърти отъ българското население, което сетнѣ ужасно пострада отъ турцитѣ, останали, а избѣгала главно часть отъ „милиционеритѣ", сир. селската милиция отъ по 10-тина души въоръжени въ всѣко село, които прѣзъ първата българска окупация охранвали селата.

Българскитѣ власти напуснали Софлу на 8 юли, а тепърва на 14 и 15 юли влѣзли турцитѣ откъмъ Димотика. Обаче по селата се явили и по-рано И по на югъ отъ Софлу къмъ Дедеагачъ се повторила сѫщата история: стражари и военни увѣщавали населението, да не бѣга, защото турцитѣ щѣли да дойдатъ само до Марица, — до р. Еркене, та щѣли да спратъ на границата Еркене-Мидия. Ала внезапно въ Дедеагачъ на 9 юли полковникъ Кърджиевъ, тогава командантъ на българскитѣ войски отъ Марица до рѣка Места, далъ заповѣдь да се оттегли войската. Въ Гюмурджина тогава нищо не се е знаело, че прѣдстои такова нѣщо, понеже откъмъ гръцка страна, сир. откъмъ Места нѣмало никаква опасность. Прѣди това гърцитѣ съ слаби сили откъмъ Букъ се опитали да навлѣзатъ, ала опълчението отъ Скеча заедно съ една чета, прѣдводителствувана отъ Тане Николовъ, ги отблъснали. Затова, когато на 9 юли бѣха вече стигнали въ Гюмурджина първитѣ български чиновници, избѣгали отъ Дедеагачъ, българскитѣ власти въ Гюмурджина — окрѫжниятъ управитель Московъ, кметътъ Атанасовъ и други чиновници, въ съгласие съ полковникъ Кирковъ, на сила ги принудили да се върнатъ назадъ. Но на 10 юли и тѣ получили телеграма отъ полк. Кърджиевъ отъ Дедеагачъ, че трѣбва веднага да напуснатъ Гюмурджина, и всички били смаяни отъ тая горчива изненада, не виждайки сѫщинска причина да се бърза съ отстѫплението. Кметътъ Атанасовъ (родомъ отъ с. Петково, Ахърчелебийско) на 11 юли повикалъ въ кметството първенцитѣ турци, евреи, гърци и ерменци и имъ съобщилъ, че по висша заповѣдь българскитѣ власти врѣменно отстѫпватъ отъ града, но че ще се спратъ на политѣ на близкитѣ планини, гдѣто ще остане и войската. По покана отъ кмета се образували петь комисии, отъ разнитѣ народности, за да се пръснатъ по града и да успокояватъ населението Съ кметска заповѣдь единъ отъ тогавашнитѣ му помощници, а именно Р е у ф ъ б е й, останалъ да замѣстя кмета и да управлява общината. Оттеглянето на българската администрация още сѫщия день заприличало на сѫщинско бѣгство: всѣки бързалъ да изпрѣвари другитѣ.

На с ѫ щ и я день — 11 юли — стигналъ и полковникъ Кърджиевъ съ отряда си отъ Деде-агачъ и далъ заповѣдь да се запалятъ грамаднитѣ складове съ храни и съ артилерийски снаряди На 12 юли войската — до 3—4 хиляди души (7-ма погранична дружина и опълчение) — вече се оттеглила по шосето къмъ Мъстанлѫ, и се спрѣла на Маказа, на политѣ на Родопитѣ, около 25 километра сѣверно отъ града.

III Българското население оставено на произвола на сѫдбата. Гюмюрджинскитѣ турци възставатъ. Страшни кланета и обири.

Българскитѣ села въ Дедеагачко и Гюмурджинско не сѫ били съ врѣме прѣдизвѣстени, за да може населението да се оттегли подъ закрилата на войската. Когато дедеагачкитѣ чиновници на 9 юли избѣгали къмъ Гюмурджина, нѣкои села, узнали за това, почнали да се готвятъ да бѣгатъ, но като чули че на 10 юли сѫщитѣ чиновници отъ Гюмурджина ги връщатъ, пакъ се успокоили. Тепърва на 11 юли се получило по селата въ Дедеагачка и Гюмурджинска околия официално извѣстие, да се стягатъ да вървятъ подиръ войската, която щѣла да спре въ Гюмурджина и да чака тамъ населението, та които се боятъ отъ башибозука и искатъ да се спасятъ, да бързатъ да стигнатъ войската. Тогава множество отъ българ-

скитѣ села, кой отъ кждѣ се намѣрилъ, тръгнало направо къмъ Гюмурджина. „Кой каквото можеше, вземаше — разказваха ми мнозина отъ пострадалитѣ сетнѣ селяни — и назадъ вече не се обръщаше да види, какво става. Жена оставила мжжа си, майка сина си . . .“ Напр. въ селото Дуганхисаръ се получило извѣстието, че войската се оттегля, тепърва на 11 юли на 12 часа по обѣдъ, а пъкъ до Гюмурджина има близо до 60 километра пжть. Населението потеглило на бързо, съ добитъка си — съ овце, коне, магарета, камили, въ безконечни кервани. Ала всичко е било напразно, защото на 13 юли, на 10 часа пр. обѣдъ войската, безъ да дочака населението, вече отстжпила отъ Гюмурджина, като сж останали въ ерада само около десетина разѣзда да довършатъ подпалването га складоветѣ. Само първата партида бѣжанци успѣла да стигне тѣзи разѣзди и артилерията, която по-бавно се движела, та можали да се спасятъ, а всичко останало българско население се намирало по туй врѣме далечъ по Гюмурджинското поле всрѣдъ многобройнитѣ турски села. Щомъ излѣзла войската отъ Гюмурджина, турцитѣ въ града и въ полето, прѣдварително организирани, веднага възстанали, а именно на 13 юли, на 12 часа на пладне.

Главниятъ имъ организаторъ билъ Тумрукъ-кьойли Ахмедага. Той е старъ човѣкъ, влиятеленъ и богатъ чифликчия. Въ турско врѣме знамето надъ неговия чифликъ никога не е било снемано. Щомъ възстава турското население, то прѣсича на разни мѣста керванитѣ на българскитѣ бѣжанци, обезоржжава ги, а слѣдъ това почватъ убийства, тукъ тамѣ и масова сѣчь, обири и обезчестявания. Турцитѣ споредъ каквито кервани сж прѣкжснали и обградили, така по отдѣлно сж ги запирали и плячкосвали. Напримѣръ една голѣма група бѣжанци, така единъ видъ плѣнени, се намирала близу до Караджолкьой, — около 1000 души, между които имало само 40—50 души въоржжени. Отначало турцитѣ нѣмали смѣлость да ги обезоржжатъ, а селянитѣ се противѣли да си дадатъ оржжието, като казвали, че ще го дадатъ, ала не въ полето — въ дола, гдѣто сж ги спрѣли, а когато ги отведатъ въ нѣкое отъ турскитѣ села. Когато слѣдъ това стигнали въ селото Караджолкьой, сложили оржжието, а слѣдъ това имъ отнели всичкия добитъкъ, паритѣ, които имали съ себе си, и покжщнината. Слѣдъ една седмица тежки страдания така ограбенитѣ се домъкнали до политѣ на балкана и отъ тукъ се спасявали по планинитѣ въ посока къмъ селата Дуганхисаръ, Домуздере,

Окуфъ и др. Имало е на много мѣста по Гюмурджинското поле подобни заловени групи бѣжанци. До самия градъ Гюмурджина — между града и с. Шипчи, въ тъй наречено Кийликъ-кържж—грамадно ненаселено поле — били нападнати и безпощадно изклани множество бѣжанци, чиито трупове, разхвърлени по долчинкитѣ, сетнѣ дълго стояли незаровени дори до българската реокупация. Мжжкото население отъ гюмурджинскитѣ български села Юсуюкъ, Къзларъ, Калайджи дере, Денизлеръ и др. се опитало да избѣга, но съ малки изключения всичкото е било изклано. Мнозина се пръснали по турскитѣ села и се скрили при познати тѣмъ турци, ала сетнѣ сж били откривани или прѣдавани, та и тѣхъ е постигнала сжщата грозна участь. Звѣрствата, които се извършили тогава, сж страшни: вадили сж очи на живи хора, хвърляли сж ги полумъртви въ кладенци; женската челядь тъй сжщо е изтеглила най-ужасни поругания. Ще отминемъ тукъ всички многобройни подробности по жестокоститѣ, които ще изложа на друго мѣсто.

IV.
Гърцитѣ окупиратъ Гюмурджинско и Дедеагачъ. Българската войска се връща до политѣ на Родопитѣ. Гръцкото управление.

Докато въ околията така турцитѣ вилнѣяли, въ града редътъ все още се спазвалъ. Имало наредена милиция, която поддържала тишина нѣколко дена, докато слѣдъ 8 дена пристигналъ единъ малъкъ отрядъ гръцка войска отъ Порто-Лагосъ и взела властьта въ свои ржцѣ — на 18 юли. Въ Дедеагачъ, гдѣто сжщо тъй слѣдъ отеглянето на българската войска нѣколко дена е царувало безначалие, като не е имало турска войска, за да завземе града, на 14 юли слѣзли отъ гръцкитѣ параходи матрози и го заели. Отъ тукъ незначителна гръцка войска потегля къмъ Фере и Софлу и се спира при селото Карабунаръ — единъ часъ южно отъ Софлу. Види се по спогодба съ турцитѣ е било, да не влизатъ гръцки войски въ Софлу. Гръцкиятъ военenъ командантъ извикалъ въ Карабунаръ гръцкитѣ първенци отъ Софлу, за да подпишатъ единъ „махзаръ“ до турското правителство, че желаятъ да останатъ подъ Турция. Само двама-трима се обадили съ мнѣние, не ще ли да е по-добрѣ да бждатъ подъ християнска държава па макаръ и подъ България, но другитѣ се нахвърлили противъ тѣхъ, и така всички подписали.

Нашитѣ войски, които на 13 юли напуснали Гюмурджина, стигнали до Кърджали, ала като видѣли, че никой не ги прѣ-

слѣдва, върнали се назадъ прѣзъ Мъстанлж и Кушукавакъ, и сетнѣ понататъкъ скритомъ вървѣли прѣзъ Авренкьой та пакъ слѣзли въ Гюмюрджинско, гдѣто вече заварили гърцитѣ, настанени въ града и въ най-близката околность. Нашитѣ тогава побиватъ демаркационна линия първомъ на 3 километра сѣверно отъ града, а слѣдъ малко я прѣмѣстятъ по-назадъ, на 6-7 километра. Артилерията ни била поставена на Карла-дагъ. Това ставало между 22 и 25 юли.

Както се каза, гърцитѣ окупирали Гюмюрджина съ много слаби сили. Първомъ отъ с. Марония дошли въ Гюмюрджина 5 — 6 души гръцки андарти, които гърмѣли по града и се разхождали. На сутриньта пристигнали двѣ роти гръцки моряци отъ Порто-Лагосъ. Гърцитѣ и турцитѣ отъ града тържествено ги посрѣщнали. Началникътъ имъ направо дошелъ въ кметството и поставилъ за кметъ бившия втори кметски помощникъ прѣзъ врѣме на българската окупация, гърка Николаки Базба Зуйди. Взели и единъ гъркоманинъ, бившия бирникъ въ кметството Лаловъ (родомъ отъ града) и го назначили на прѣдишната му длъжность. Избрали се и членове за кметството отъ другитѣ народности съ изключение на българи. Имало е и единъ командантъ на войскитѣ и единъ полицейски комисарь. Както разказватъ сега самитѣ турци, тогава гърцитѣ, за да прикриятъ, че иматъ малка сила, денемъ докарвали войска съ трена отъ Скеча, а нощемъ я връщали назадъ и пакъ я докарвали въ Гюмюрджина.

И въ Скеча е било сжщото положение както и въ Гюмюрджина. Въ околията, — по селата, владѣла анархия. Гърцитѣ и не се опитали да въведатъ своя администрация. Границата на гръцката окупация достигала на сѣверъ отъ града до Козлукьой, а политѣ на Родопитѣ, както се каза, били въ наши ржцѣ.

Както въ Скеча и Гюмюрджина, така сжщо и въ Дедеагачъ гърцитѣ, поради слабитѣ си сили, се страхували отъ турцитѣ, и затова всѣкакъ се стараели да взематъ на своя страна турското население. Съ тази цѣль въ Скеча тържествено върнали на турцитѣ новата джамия „Иени-джамиси", която нашитѣ прѣзъ първата окупация бѣха взели за черква. Вънъ отъ градоветѣ, въ околностьта гърцитѣ разпратили разни усмирители. Строго се отнесли само къмъ нѣкои турски зулумджии, които врѣменно арестували, и то само за да имъ приберать заграбени отъ българитѣ пари, — ужъ че тия пари щѣли да бждатъ сетнѣ раздадени на пострадалитѣ.

V. Гърцитѣ внушаватъ на турцитѣ идеята за автономия на Гюмюрджинско.

Докато нашата войска бездѣйствувала, въ пълна неизвѣстность какво се върши въ напуснатитѣ отъ нея области на западна Тракия, българското население тукъ, въ най голѣмо очаяние се защищавало, както е можело, все съ надежда, че скоро ще бжде спасено. Между туй гръцкитѣ власти въ Дедеагачъ, Гюмюрджина и Скеча замислили да организиратъ заедно съ турцитѣ по-силенъ отпоръ противъ българската реокупация, която и въ силата на букурещкия договоръ се очаквала. Фактъ е, че турцитѣ били поомекнали и почнали да говорятъ за помирение съ българитѣ. Случило се, че къмъ края на юли, когато бѣха станали извѣстни ужаснитѣ звѣрства на гърцитѣ въ Македония, една българска доброволческа чета, надъхана съ омраза къмъ всичко гръцко, слѣзла отъ Родопитѣ въ Гюмюрджинско и нападнала гръцкото село Ирджанхасъръ. Тя тукъ извършила нѣкои жестокости, като паднали убити и двѣ жени. Гръцкитѣ военни власти въ Гюмюрджина, които бѣха останали хладнокръвни прѣдъ неописуемитѣ кланета, извършени отъ турцитѣ надъ българското население слѣдъ отеглянето на българскитѣ войски, използували единствената печална случка въ Ирджанхасъръ, за да прѣдприематъ между турското население по селата систематична пропаганда противъ българитѣ. Първомъ почнали да раздаватъ оржжие на турцитѣ и да ги подканятъ да образува въоржжени чети. Фактъ е, че дори въ село Шапчи дохаждали гръцки пратеници да подканятъ турцитѣ, да се записватъ доброволци, за да нападнатъ българската войска, която гърцитѣ непризнавали вече за редовна войска. Внушавали на турското население да се възпротиви на българската реокупация, понеже положението на България било толкова лошо, че дори и нѣмало вече сжщинска българска войска, а само башибозуци, които щѣли да вършатъ подобни звѣрства, каквито извършили и въ Ирджанхасъръ и пр.

Отъ друга страна въ самата Гюмюрджина гърцитѣ втълпявали на турскитѣ голѣмци идеята, да поискатъ отъ турското правителство да изпрати турски войски за Гюмюрджинско, за да се прогласи автономна областъ. Най много дѣйствували въ тази посока замѣстникътъ на гюмюрджинския владика архимандритъ Никола, — нахаленъ, зълъ и много отмъстителенъ гъркъ, заедно съ гръцкитѣ офицери, които се намирали въ града, съ адвоката Фошияди и намиращитѣ се подъ тѣхно влияние евреина Карасо, бивши тур-

ски депутатъ, и турския мюфтия Р е у ф ъ-е ф е н д и (сега кметски помощникъ въ Гюмурджина). И дедеагачкиятъ гръцки владика е взелъ живо участие въ тая пропаганда и нарочно за това идвалъ нѣколко пжти въ Гюмурджина. Една турска депутация била изпратена по сжщата работа прѣзъ Дедеагачъ въ Одринъ. Тайна агитация водѣли въ сжщия смисълъ и гърцитѣ въ Скеча и въ Софлу. Главенъ водитель на софлийскитѣ гърци въ полза на автономията билъ лѣкарьтъ Куртиди, въ чиято кжща ставали тайни събрания и се водили прѣговори съ гръцкитѣ власти въ Дедеагачъ и Гюмурджина.

VI. Българскитѣ войски заематъ Гюмурджина и Скеча. Гърцитѣ лукаво се оттеглятъ. Второ отстжпление на българитѣ. „Автономията" се провъзгласява.

Докато отъ една страна така се е дѣйствувало противъ България, сжщеврѣменно гръцкиятъ воененъ командантъ въ Гюмурджина къмъ 3 августъ увѣрявалъ коменданта на българскитѣ войски, че чакалъ разпореждане отъ своето правителство и се надѣвалъ слѣдъ 2—3 дена да прѣдаде града Гюмурджина на българската войска. Това и станало слѣдъ 5 дена, — на 8 августъ, когато наистина градътъ биде прѣдаденъ на българитѣ. Единъ очевидецъ — г. Стамо Маджаровъ — ми разказваше: „И азъ влѣзохъ съ войскитѣ въ града, именно съ дружината на подполковникъ Дамаскяновъ. Намѣрихме турското население съвършено изплашено. Прѣзъ нощьта срѣщу 9 августъ гърцитѣ съ трена се оттеглиха. Изпървомъ ни викаха „ура!" а сетнѣ почнаха да ни подсвиркватъ. На 9 августъ още заранъта, докато се настанявахме, пристигна съобщение, че турцитѣ прѣсѣкли пжтя откъмъ Мъстанлж и че напрѣдвали къмъ „Маказа". Съвсѣмъ изненадани и гръмнати отъ това извѣстие, нашитѣ власти веднага рѣшиха да напуснатъ Гюмурджина."

„На 11 августъ гърцитѣ бѣха прѣдали Скеча на полковникъ Данаиловъ, а ние сжщия день стигнахме въ Скеча. Войската нощьта прѣкара на височинитѣ надъ града, а на 12 августъ тя се отдалечи по-насѣверъ".

Фактъ е, че гръцкитѣ власти така лукаво сж постжпвали, че е било натъкмено, щото сжщеврѣменно, когато тѣ напуснатъ Гюмурджина, да се сплашатъ новитѣ български власти, та да може веднага да се обяви и „автономията". Нарочно пуснатиятъ слухъ прѣзъ нощьта на 9 августъ, какво ужъ турска кавалерия идѣла откъмъ Мъстанлж, постигналъ цѣльта си: военниятъ началникъ на българския отрядъ, съвсѣмъ не ориентиранъ въ задкулиснитѣ гръцки и турски маневри, се смутилъ, и веднага, слѣдъ като съ отряда си прѣстоялъ въ града с а м о е д н а н о щ ь, почти въ паника напусналъ Гюмурджина. Слѣдъ това обаче се минали цѣли шесть дена, докато се явила „страшната" турска сила.

Имено пристигнали отъ Одринъ п р ѣ з ъ Кърджали всичко до 200 души турски войници, между които имало и араби. Имало и нѣколцина на бѣгащи бързоноги камили, облѣчени въ особена носия, съ кепе и съ тъмносивъ голѣмъ шалъ наметнати. Потвърдява се, че въ Одринъ, слѣдъ като се явила гюмурджинската депутация, Енверъ бей държалъ рѣчь прѣдъ войскитѣ и ги поканилъ, който обича, да отиде доброволецъ въ Гюмурджинско. Образувалата се по този начинъ ч е т а тръгва прѣзъ Ортакьой къмъ Кърджали. Отъ тая чета се отдѣля казаната група, която била дочакана на 16 августъ съ голѣмо въодушевение отъ турцитѣ и гърцитѣ въ Гюмурджина. Когато българскитѣ войски втори пжть отстжпили, въ града се е намиралъ видниятъ гюмюрджински гражданинъ Коста Кирковъ (родомъ отъ Дарж-дере). „Когато се оттеглиха гърцитѣ, а слѣдъ тѣхъ веднага и българитѣ — разказва той — установи се въ града „а в т о н о м н а к о м и с и я" само отъ турци. Гърцитѣ бѣха се поизплашили, и отначало се държаха на страна, а мнозина бѣха дори и избѣгали въ Портолагосъ. И азъ бѣхъ избѣгалъ тамъ, но сетнѣ се повърнахъ. Слѣдъ шесть дена, откакъ втори пжть се дръпнаха българскитѣ войски, пристигнаха „башибозуци" отъ одринско прѣзъ Ортакьой — Кърджали. Дойдоха около 200 души — ужъ като башибозуци, а то имаше и араби и черкези. Тукашнитѣ турци, като ги видѣха, подлудѣха, и всички се явиха въоржжени. Чудно бѣ отъ гдѣ се взеха толкова пушки". Събрали се турцитѣ н площадьта прѣдъ кметството, и една тълпа не повече отъ 30 души злѣ въоржжена и недисциплинирана, потегля по слѣди на българскитѣ войски къмъ Скеча. Когато тази тълпа забѣлѣзали българскитѣ разезди при Скеча, помислили че иде голѣма сила въ колони, та поради това войската се оттеглила още по-насѣверъ, като заела една линия сѣверно отъ селото Габрово—та по височинитѣ на върха Елидже, по височинитѣ на Дарж дере и отъ тукъ нататъкъ право къмъ Кърджалийско и къмъ Айдормушъ. На тая линия нашитѣ остаятъ дълго врѣме, — до реокупацията.

Сега започва въ Гюмурджинско властьта на т. нар. „В р ѣ м е н н о т р а к и й с к о п р а в и т е л с т в о" („Гарбитра-

кие хукюмати“), което слѣдъ малко взема друго официялно име: „Независимо западно-тракийско правителство“ („Гарби траки мюстекилъ хукюмати“). Въ Дедеагачъ между туй още продължавало гръцко управление и по-късно, тепърва на 18 септември гърцитѣ напуснали Дедеагачъ та този день и тукъ се прокламирала автономията. Въ Софлу тя е била провъзгласена сжщевременно съ автономията въ Гюмурджина, като билъ назначенъ за управитель на Софлу сжщиятъ гъркъ Д-ръ Куртиди, за когото се спомена по-горѣ. Тогава се установило автономно управление и въ Ортакьой.

VII. Образуване автономско правителство. Автономска администрация и полиция.

Главатаритѣ на движението за „автономия“, щомъ се върнали отъ Одринъ, образували „врѣменно правителство“ на което прѣдседатель е билъ Хафъзъ Сали, помакъ отъ село Пандеджекъ (ахърчелебийска околия). Той е самоукъ, духовникъ, трудолюбивъ и способенъ човѣкъ. Той прѣди години дошелъ въ Гюмурджина като ходжа и успѣлъ да създаде на частни начала едно духовно училище, което той е ржководилъ, и една джамия при това училище. Ползува се въ Гюмурджина съ голѣмо довѣрие като честенъ и справедливъ човѣкъ.

Около п-теля имало „съвѣтъ“, между членоветѣ на който трѣбва да се отбѣлѣжи извѣстниятъ Карасо, евреинъ; имало е и единъ гръкъ. За финансовъ началникъ билъ назначенъ. Споменатиятъ вече Реуфъ ефенди (родомъ отъ Димотика, у сега помощникъ на кмета въ Гюмурджина). Той отъ 30 години живѣе тукъ като адвокатъ. По общо мнѣние нѣмало по-грозенъ фанатикъ и по-невъзпитанъ отъ тоя турчинъ. На всѣка дума отговарялъ съ псувня.

Прѣдсѣдательтъ заедно съ делегация, състоеща отъ Карасо, Хаджи Сафетъ отъ Дедеагачъ и Мехмедъ Шукри паша отъ Скеча наскоро заминали за Цариградъ съ мисия, да дѣйствуватъ да се запази тѣхното ново правителство Фактически господарь на положението въ административно отношение остаялъ Реуфъ ефенди, като замѣстникъ на прѣдседателя. Той образувалъ извънреденъ сждъ и съ кжса процедура прѣсжждалъ процеси.

За жандармерийски началникъ билъ назначенъ Хакж бей, лошъ турчинъ, който въ миналото твърдѣ е притеснявалъ българитѣ и гърцитѣ, защото самъ имал чифликъ въ село Саксалъ (смѣсено турско-гръцко село). И той както и Реуфъ е мразенъ отъ населението.

Подобни чиновници сж били назначени и въ другитѣ градове, гдѣто е имало финансовъ началникъ и полицейски юзбашия.

Уредена е била и автономска поща. Извадени били и специялни пощенски марки по за единъ грошъ. На маркитѣ пише названието на правителството; има два вида марки — съ първото и съ по-сетнѣшното, поправено название, както се посочи по-горѣ. Маркитѣ били печатани въ Гюмурджина отъ клише.

Образувала се и нова жандармерия, която е носила турска жандармска униформа съ тая само разлика, че на феса е имало пришито парче червено платно съ надписъ, напр. въ Гюмюрджина: „Гюмюрджински стражарь“ или пъкъ за Скеча: „Скечански стражарь“ и пр., като е билъ написанъ и номерътъ на стражара.

Финансовата дѣйность на правителството се е проявила главно въ събиране на всички недобори отъ данъцитѣ за послѣднитѣ 5 години. Събирали се и отъ турското население. Освѣнъ това се събирали и „волни“ помощи отъ селата — по 10, 20 и 50 лири, особено отъ българскитѣ села. На всѣки закланъ добитъкъ се плащала такса за правителствената каса по 5 гроша. Продавали се на търгъ държавни прѣдприятия. Прибирали се дълговетѣ на турската земледѣлческа каса — разбира се, всичко туй съ тероръ. Съ тия срѣдства се издържала автономската милиция, която се подкрѣпяла и отъ Одринъ, отъ гдѣто идѣли сухари.

VIII. Организацията на автономската милиция. Жестокости спрѣмо покръстенитѣ помаци. Лукава тактика.

Първата главна грижа на новото управление въ Гюмурджина е била, да се организува военна милиция. Принуждаватъ всички отъ града и селата да се явятъ като войници. Особено помацитѣ които не се явили, ги облагали съ воененъ данъкъ до 50 лири. Така събраната милиция, до 4–5 хиляди души е била въоржжена съ разнородни пушки, часть отъ които е била набавена отъ гърцитѣ прѣзъ Портолагосъ и прѣзъ Окчиларъ. Водѣли се прѣговори съ гърцитѣ и за доставка на 6 топа, а тъй сжщо и за нѣколко картечници. Милицията раздѣлили на три отряда, между които дошлитѣ отъ Одринъ вой-

ници били разпрѣдѣлени като инструктори. Единъ отрядъ се наричалъ Кушукавакски, вториятъ — Даръдерски и Иридерски и третиятъ — Скечански. Въ Марония и въ Дедеагачъ, както се каза, останало гръцко управление.

Главнокомандующъ на цѣлата милиция става Сюлейманъ бей. Той е отъ знатно произхождение, взималъ е участие и въ Триполитанската война противъ италиянцитѣ. Казватъ че билъ майоръ отъ турския генераленъ щабъ.

Главатаритѣ на споменатитѣ три отряда сѫ щабни офицери: Решидъ бей, майоръ, помощникъ на Сюлейманъ бей, участвувалъ съ него въ триполитанската война, а и двамата хора на Енверъ бей; Арифъ бей, капитанъ отъ турската армия и Джамалъ бей; послѣдниятъ билъ главатаръ на скечанския отрядъ.

Въ градоветѣ ставатъ командантн повечето деребейовци отъ мѣстнитѣ жители. Въ Гюмурджина билъ комендантъ на града Джаферъ ефенди, македонецъ, бившъ ходжа отъ кавалското медресе, — грозенъ главорѣзъ. На Скеча билъ командатъ Халитъ ефенди, бившъ началникъ на имаретскитѣ вакъфи въ Гюмурджинско, фанатикъ и краенъ българомразецъ. Била построена телефонна мрѣжа, наредени били болници съ скѫпи медикаменти и съ особени за тѣхъ лѣкари.

Това е военната имъ организация, която до извѣстно врѣме се е издържала за смѣтка на мѣстното население. Скоро около подписването на Цариградския договоръ между България и Турция пристигнали отъ Одринъ въ Гюмурджина два трена съ маузерови пушки. Единътъ се разтоварилъ тукъ, а другиятъ въ Скеча. Въ това врѣме гърцитѣ, слѣдъ като бѣха напуснали Дедеагачъ и Марония, прѣстанали вече да симпатизиратъ и да помагатъ на турцитѣ.

За да усилятъ милицията, главатаритѣ прибѣгвали до всички възможни срѣдства: на сила събирали населението, и онѣзи, които отказвали да отидатъ или бѣгали отъ боевата линия, наказвали ги съ смърть. По шосето отъ Скеча до Паласъ имало до 12 души такива убити. Трѣбва да се забѣлѣжи, че когато милиционеритѣ, слѣдъ като българската войска се бѣ отдръпнала по-далечъ на сѣверъ, навлѣзли въ помашкитѣ села, счели за първа своя работа да издирватъ онѣзи, които първи сѫ приели християнството, за да ги накажатъ. Така сѫ обѣсили първия покрѣстенъ помакъ въ Дарж-дере, въ Шахинъ и въ други села.

Бѣсенето започнало отъ гр. Гюмурджина, гдѣто най-на-

прѣдъ обѣсили единъ ходжа арабинъ, обвиняванъ, че е довеждалъ жени на българи. Поискано било да обѣсятъ и нѣкои туркини, които се подлагали на българи, но мюфтията се възпротивилъ възъ основа на шериятския законъ.

Цѣльта имъ е била, да сплашатъ мѣстното население. За да покажатъ отъ друга страна прѣдъ свѣта, че автономията се управлява отъ културни хора, взели строго да наказватъ нѣкои злодѣйци, които направили пакости на българи: така напр. въ Скеча на единъ българинъ открадватъ пари — и властитѣ обѣсватъ турчина крадецъ, а на стопанина публично броятъ паритѣ при самия обѣсенъ... Извѣстно е, че сѫщеврѣменно автономиститѣ обвиняваха българитѣ за варвари и бѣха изпратили депутация по европейскитѣ дворове, да иска да се подържи „автономията".

Всичко туй се е вършило по гръцка инициатива.

IX. Рѣшението на автономското правителство да се унищожатъ българскитѣ села, а главно селата Манастиръ и Съчанли. Походътъ противъ тѣхъ. Разорението имъ.

Турската войска, която бѣ минала р. Марица откъмъ Одринъ и Димотика още на 8—9 юли, веднага е почнала грозно да прѣслѣдва българското население въ околнитѣ Ортакьойска и Софлуска, като сѫщеврѣменно, разбира се, и българитѣ оттатъкъ Марица по цѣла източна Тракия сѫ били подлагни на най-грозни изтезания. Колкото по-вече се привършвала полската работа около прибирането на хранитѣ, толкова по-вече се усилвалъ терорътъ противъ българското население тамъ. Когато наближава подписването на Цариградския договоръ, захващатъ да се извършватъ най-голѣми жестокости. Тогава почти всички български села въ споменатитѣ околии а тъй сѫщо и въ околията Фере сѫ пламнали, систематично опожарявани; населението било избивано и гонено. Само планинскитѣ български села въ Дедеагачка околия, между които и най-видното Дуганхисаръ, а тъй сѫщо и нѣкои отъ планинскитѣ въ Гюмюрджинска околия, главно с. Манастиръ и Съчанли, нѣкое врѣме успѣли да се запазятъ и дори да отблъснатъ съ орѫжие неорганизирани башибозушки тълпи, дошли отъ Гюмюрджинско. Ала щомъ автономското правителство въ Гюмурджина се закрѣпило и башибузукътъ се постегналъ малко и се засилилъ съ малка часть отъ турска войска, автономиститѣ рѣшили съ единъ рѣшителенъ ударъ да

сломятъ главно опорититѣ села Манастиръ и Сѫчанли, слѣдъ които вече не можело да се одържи и Дуганхисаръ. Докато се приготовлявалъ военниятъ походъ противъ първитѣ двѣ села, за лице врѣменното правителство рѣшило да изпрати една депутация отъ българи да ги прѣдумва да се прѣдадатъ. На 21 августъ късно вечерь извикали по отдѣлно въ конака споменатия българинъ Коста Кирковъ, сетнѣ Кирко Кирчевъ, родомъ отъ Дарж-дере, бивши чиновникъ въ турската и сетнѣ въ нашата земледѣлческа банка; Рафаелъ Петровъ, родомъ отъ с. Кушланли; Иванъ Кара Павловъ, родомъ отъ село Манастиръ, и евреина Карасо, и имъ заповѣдали веднага още прѣзъ нощьта да потеглятъ къмъ Сѫчанли и Манастиръ съ казаната цѣль. Тѣ изпълнили заповѣдьта.

„Сѫчанлийци не ни допуснаха да влѣземъ въ селото — разказваше ми самиятъ Коста Кирковъ, — а тѣ сами изпратиха десетина души да ни изслушатъ. Разбира се, че ние, които виждахме, че се готви страшна касапница противъ тѣхъ и че турцитѣ съ насъ си служатъ лукаво, за да избѣгнатъ сражение, отъ което се бояха, понеже възъ основа на по-прѣди дадения отпоръ на Манастирци прѣдполагаха, че тия села разполагатъ съ значителна въоржжена сила, тайно изказахме прѣдъ тѣхъ своитѣ опасения, ако рекатъ да се прѣдадатъ. Сѫчанлийци отговориха, че не се прѣдаватъ на баши-озукъ, а само на редовна войска, ако има такава. Между туй близу до Манастиръ се бѣше събрала башибозушка тълпа отъ 2000 души, и щомъ ние се върнахме, още на 23 августъ нападна селото Манастиръ". Въ тоя день, когато гюмюрджинската депутация е водила прѣговори за прѣдаване, въ Сѫчанли се е намиралъ Вълко Транговъ, 50 годишенъ, родомъ отъ сѫщото село. Въ Гюмюрджина, гдѣто имахъ срѣща съ него, той ми съобщи слѣдното: „Дойдоха само петима българи отъ Гюмюрджина и единъ евреинъ, да ни прѣдлагатъ да се прѣдадемъ. Тайно членоветѣ на комисията ни казваха, че ако се прѣдадемъ, ще ни изколятъ. Отъ евреина Корасо не смѣяха явно да ни кажатъ. Дадоха ни ужъ 24 часа срокъ да си размислимъ, именно оставиха единъ българинъ отъ Юсуюкъ да ни каже, че ако до 24 часа не се прѣдадемъ, селото ще бжде нападнато и изклано. Ала срока не дочакаха, и още сѫщия день ни нападнаха късно нощемъ. слѣдъ като прѣди това вечерьта е било нападнато селото Манастиръ. Нашитѣ успѣха о врѣме да избѣгатъ въ село Дуганхисаръ и сетнѣ въ Дедеагачъ. Щомъ влѣзоха турцитѣ въ селото, започнаха да палятъ. Застигнаха и избиха само десетина души".

Докато сѫчанлийци така сравнително съ малко жертви се отървали, манастирци излѣзли много по-нещастни, защото и цѣлата турска сила главно и най-напрѣдъ е била насочена противъ това село Каза се, че то бѣ нападано и по-рано и че то очаяно се е защищавало съ оржжие Ето какво ми разказа въ Гюмюрджина Стамо Стойчевъ, 40 год (отъ с. Манастиръ) за събитията, прѣдшествували на катастрофата, която сполетѣла манастирци на 23 августъ:

„Когато първъ пѫть се изтеглиха българскитѣ войски отъ Гюмюрджина, и ние потеглихме да вървимъ съ тѣхъ, заедно съ добитъка си, съ всичко (до 70 хиляди глави само дрѣбенъ добитъкъ!). Стигнахме до село Баховица (единиятъ край на върволицата бѣше въ селото още) и ни рекоха комиситѣ, че пѫтятъ е „върванъ", че не ще можемъ вече да минемъ. И ние се върнахме назадъ. Седнахме си въ кѫщитѣ. Минаха се 20 дена, безъ да ни стане нѣщо".

„Слѣдъ това дойдоха помаци отъ с. Шейдере и ни рекоха: „нашиятъ командантъ каза, да съберете пушкитѣ и да ги прѣдадете на насъ". Кметътъ ни отговори, че докато не видимъ правителствени хора да ни кажатъ това, не можемъ да прѣдадемъ пушкитѣ. Пакъ се минаха 15 дена и тогава дойдоха много турци — до 1500 души, имаше ахряне, все отъ нашитѣ помаци, имаше и гюмюрджински турци. Заградиха селото, Ние си имахме оржжие — до 200 пушки—и ги прѣсрещнахме бихме се съ тѣхъ 8 часа. Загинаха турци, а отъ наша страна тогава падна на мѣсто единъ — Георги Стояновъ, 30 годишенъ. Двамина, които бѣхме изпратили на караулъ, Павелъ Недѣлкавъ и Никола Митревъ — и двамата 20-годишни момци, не се върнаха, а сетнѣ ги намѣрихме (слѣдъ 10 дена, просто заклани като ярета; намѣрихме ги съ дрѣхитѣ имъ, раздърпани отъ кучета. Ранени бѣха въ това сражение Андонъ Вълковъ, Пулевъ Георго, Ивановъ Коста, Николовъ Ангелъ, Недѣлковъ Никола. Една жена, която тогава бѣгала отъ Калайджидере, по име Злата, турцитѣ я заловили и я убили; разпорили я съ ножъ и я оставили близу до селото въ бърдчината.

Пакъ се минаха 15 дена, и тогава — то бѣше слѣдъ голѣма Богородица — дойдоха пакъ много турци, голѣмо множество. Ние узнахме нѣколко дена прѣди това, че се събира въ околнитѣ села башибозукъ отъ цѣло Гюмюрджинско и отъ Кушукавакско да ни нападнатъ. Като видѣхме, че не ще можемъ се одържа, рѣшихме заедно съ сѫчанлийци вече да на-

пуснемъ селото и да бѣгаме къмъ Дуганхисаръ. Тъкмо бѣхме се отдалечили на половина пѫть отъ селото къмъ Сѫчанли—бѣше вечерно врѣме — турцитѣ ни прѣсрещнаха при Карадере, заградиха ни и ние се пръснахме на разни страни — едни къмъ Карадере, други къмъ селото назадъ, трети къмъ Дедеагачъ. Които застигнаха отъ насъ, клаха безъ да гледатъ младъ — старъ, жена, дѣте... Тогава всичкия ни добитъкъ забраха и запалиха селото, слѣдъ като сѫ седмици сѫ изнасяли покѫщнина".

Петко Стояновъ, 27 год., интелигентенъ селянинъ отъ с. Манастиръ, който много е пострадалъ слѣдъ разсипването на селото, ми каза, че по общо изчисление, направено отъ манастирци, убити сѫ всичко 250 души отъ тѣхното село, което брояло 450 кѫщи съ 1800 жители. Овце и кози, заграбени до 70 хиляди. Числото имъ се знае по беглика. Коне и мулета 1500, едъръ добитъкъ 2000 главъ, и около 500 магарета. Селото Манастиръ е извѣстно съ своята домашна индустрия — дебелитѣ черги „халища." Тъкмо „халища" безъ четъ турцитѣ сѫ плячкосали между другата покѫщнина. Селото Сѫчанли и то е било сѫщо тъй богато скотовъдско село, дори и съ по-вечко население (480 кѫщи, 2200 жители) та и тукъ плячката е била грамадна. Сѫщеврѣменно съ съсипването на тѣзи двѣ села сѫ били разсипани и други български села въ източната часть на Гюмюрджинско, а населението, особено мѫжкото, е било избито.

X. Нѣкои подробности върху унищожението на българскитѣ села въ Гюмюрджинско. — Страшниятъ погромъ на българското население.

Потресаещи подробности по извършенитѣ тогава жестокости ще изложа отдѣлно. Тукъ за да дамъ приблизително понятие за катастрофата, която е постигнала българитѣ въ Гмюрджинско отъ автономското „правителство", ще приведа нѣкои факти само. Недѣлко Михалевъ (60 годишенъ) отъ многострадалното българско с. Юсуюкъ, отъ което половината мѫже сѫ били избити още слѣдъ първото оттегляне на българскитѣ войски, а сетнѣ, слѣдъ съсипването на Сѫчанли и Манастиръ втори пѫть е дало голѣми жертви ми разказа слѣдното: „Турцитѣ, като прогониха сѫчанлийци, завърнаха се въ наше село, изловиха всички мѫжки и навързани ги закараха на Козлукьой (турско село), гдѣто ги питалъ турскиятъ комендантъ, българското ли искатъ или турското. И тамъ ги изклали до единъ. Когато ги клали, единъ по име Георги Димитровъ. който билъ вързанъ съ другитѣ заедно и се намиралъ на края, отвързалъ се и избѣгалъ. Стрѣляли подирѣ му. Той миналъ прѣзъ Аткьой, обадилъ на селянитѣ, какво вършатъ турцитѣ, и тогава всички аткьойци избѣгали къмъ Дедеагачъ. И азъ бѣхъ забѣгналъ заедно съ сѫчанлийци, та като стигна и тоя Георги Димитровъ въ Дедеагачъ разказа ми какво е станало: »мъски (мѫжки) не останаха — вика — хичъ, всички изклаха!" Женитѣ ни безчестили, и момитѣ, и всичко обрали. Разбрахъ, че това най-грозното е постигнало и жена ми и женената ми дъщеря и двѣ по-малки щерки."

„И тогава азъ, когато гърцитѣ се оттеглиха отъ Дедеагачъ — 18 септемвриi — избѣгахъ въ гората, въ Кърканската гора и въ Калайдерската. Все тамъ се криехме около 40 души отъ разни села: отъ Къзларъ, отъ Аткьой, отъ Калайджидере, до като дойде българската войска. — Женитѣ ни въ туй врѣме, слѣдъ като много ги резилили, ги докарали въ Гюмурджина. Отъ наше село сѫ изклани всичко 47 души, мѫже и момчета. Имамъ зеть убитъ — Динко Вълковъ, и сестрини мѫже: Иванъ Батулевъ, Стоянъ Бешковъ. И синоветѣ имъ сѫ убити. Иванъ Батулевъ имаше двамина сина, Станко и Кирилъ. И на Динко Вълковъ сѫ убити два сина — Момчилъ и Вълко. И на Стоянъ Бешковъ сина му Янко убиха. Въ Козлукьой бѣше касапницата, тамъ клаха всички, които бѣха хванати отъ нашитѣ, отъ Сѫчанли, отъ Авренькьой отъ Къзларъ, Калайджидере, отъ Манастиръ. Тамъ и сега стоятъ трупове, рѫцѣ вързани, повличани отъ кучета, самъ-тамъ. Нашитѣ войници сетнѣ ги видѣли. При нашето село Юсуюкъ има кладенецъ, и тамъ има нахвърлени вѫтрѣ трупове. Цѣлото ни село е изгорено. Изгорени сѫ все тогава: Чобанкьой, Калайджидере, Аткьой, Къзларъ и Авренкьой. Българскитѣ села на тая страна (на западъ къмъ Гюмурджина) по се завардиха, и то благодарение на нѣкой си Хасанъ бей отъ селата. Той казалъ, че тукъ ще бѫде България, та да го иматъ това на умъ. И това много помогна, а кждѣ насъ турцитѣ се бѣха увѣрили, че ще бѫде Турско и за това много клаха. И сега още вѣрватъ, че България отъ нова година ще си иде; затова не ги е страхъ — плячката не даватъ; дрехи, добитъкъ, всичко наше, което си го познаваме, —не даватъ. Всичко: греди, врати, прозорци отъ нашето село въ селата имъ сѫ струпани, и си ги горятъ вмѣсто паливо".

Отъ разни свидѣтели се установява, че петь дена, прѣди турцитѣ да нападнатъ Манастиръ, се събирали въ селата Ашикларъ, Хаджикьой и Долапчиларъ. Събрали се до 2000 души; между тѣхъ е имало турски войници. Мнозина сѫ видѣли арапи и черкези. Докато се събирали, башибузуцитѣ на отдѣлни тълпи нападнали близкитѣ български села. Така на 18 августъ около 350 души турци отъ селата Авренкьой, Кърджали, Козлукьой и Шапчи, прѣдвождани отъ нѣкой си Ахмедъ ага отъ Гюмурджина, нападнали българското село Къзларъ (3 часа отъ Сѫчанли). Селянитѣ имали само 6 пушки и съ тѣхъ се защищавали нѣкое врѣме, докато мѫжкитѣ успѣли да избѣгатъ въ близката гора. Падналъ единъ убитъ, Недьо Сарчевъ, и единъ се ранилъ, Ив. Ангеловъ. „Женитѣ и дѣцата, — разказваше Атанасъ Делковъ (36 год.) отъ сѫщото село — останаха въ селото. Турцитѣ влѣзоха въ селото, обраха стока, резилили женитѣ и закараха всичкия ни едъръ добитъкъ. Турцитѣ ни сѫ познати. Минаха се три дена (два дена прѣди да нападнатъ Манастиръ) и пакъ дойдоха до 200 души. Имаше вече и редовна войска съ тѣхъ. Пакъ стана малка прѣстрѣлка; убиха Иванъ Вълковъ (22 год.) и Петко Костовъ (60 год.) Тогава цѣлото село избѣга въ гората. Три дена живѣхме въ нашата гора и гледахме, какъ ограбватъ селото. Отидохме сетнѣ на Дуганхисаръ, гдѣто живѣхме 10 дена въ тамкашната гора. Когато нападнаха и Дуганхисаръ, тогава избѣгахме въ Дедеагачъ, а че сетнѣ при Фере и като бѣгахме къмъ България дадохме много жертви: отъ наше село сѫ загинали мѫжки и дѣца до 60 души. Ние сме скотовъдци — изгубихме до 20 хиляди овце и кози, до 200 главъ едъръ добитъкъ, 20 мулета, 150 магарета".

Такава е историята почти на всички села, които сѫ пострадали тогава.

Гюмурджинскитѣ „автономни войски" слѣдъ тия славни подвизи се завърнали съ богатата плячка. Часть отъ заграбения добитъкъ е била откарана прѣзъ Кушукавакъ и Ортакьой къмъ Одринъ, а другото е разнесено по турскитѣ села въ Гюмурджинско.

„И въ селата и въ Гюмурджина разказваше ми Коста Кирковъ — продаваха заграбения добитъкъ. Телялъ рука, който иска да купува, да дойде днесъ на командантството — добитъкъ се продава. Никой българинъ не е посмѣялъ да отиде да види какъ се продава. Бе-

говетѣ продаваха, а купуваха турци и евреи. Тукъ нѣмаше аслѫ българи". И бившиятъ и сегашенъ кметъ на Гюмурджина, г. Анастаовъ, това потвърди: „плячката въ стока и добитъкъ отъ Сѫчанли и Манастиръ главно се докарала тукъ въ града. Отъ тукъ тя се е разпрѣдѣляла. Сѫщото е станало и съ плячката отъ другитѣ села. Центърътъ на плячката е билъ тукъ. Часть отъ нея закарали и по желѣзницата въ Одринъ. Добитъкъ е откаранъ и на стада пакъ въ Одринъ прѣзъ Ортакьойско. Плячката тукъ се е продавала на боснославна низка цѣна, и то повече на евреитѣ".

Съ разсипването на виднитѣ български села Манастиръ, Сѫчанли и пр., се завръшва вториятъ и страшенъ погромъ на българското население въ Гюмурджинско.

XI. Гърцитѣ прѣдаватъ Дедеагачъ на турцитѣ автономисти. Ролята на гръцкия владика. Ужасното положение на българското население, принудено да търси спасение въ Дедеагачъ. Ролята на консулитѣ.

До подписването на Цариградския договоръ гръцкитѣ войски държаха въ своя власть Дедеагачъ. Тѣ напускатъ Дедеагачъ на 19 септември и въ сѫщия день го заематъ турскитѣ войски, отъ часть дошли съ трена отъ Гюмурджина, отъ часть откъмъ Еносъ. Дошлитѣ съ трена спрѣли на военната гара и нощували тамъ. Между туй главатаритѣ имъ ходили въ града да прѣговарятъ съ владиката и съ гърка Антониядисъ, персийския консулъ въ Дедеагачъ. Помощникъ на владиката и дедеагачки окрѫженъ управитель на врѣменното гръцко управление билъ гъркътъ, наричанъ „Пелтекътъ" — притежатель на голѣмата мелница. Съвѣтници на владиката сѫ били търговцитѣ Койди и Фимрели Янко. Прѣди да се оттеглятъ гръцкитѣ власти, гръцкиятъ командантъ, къмъ когото се обрѫщали нѣкои българи за защита, отговорилъ, че българското население можело да се прѣкара съ параходи въ Гърция заедно съ стоката, ако половината стока се отстѫпи на гръцкото правителство и ако българитѣ се съгласятъ да станатъ гърци. Това било съ възмущение отхвърлено. Въпрѣки това гърцитѣ заграбили и отвлѣкли съ параходитѣ си 5—6 хиляди дребенъ и до 500 едъръ добитъкъ.

Турцитѣ съ първо навлизане въ града до самата военна гара съсѣкли 18 души българи, стари и млади, които искали да излѣзатъ отъ града вънъ та били заловени. Щомъ влѣзли турцитѣ на 19 септември въ Дедеагачъ, сѫщия день тържест-

вено прокламирали „автономията“. Единъ очевидецъ, Маверъ Калояновъ Радиковъ отъ с. Дуганхисаръ, който се намѣрилъ него день въ Дедеагачъ, гдѣто е ималъ свой касапски дюкянъ, ми каза: „Когато турцитѣ влѣзоха въ Дедеагачъ, церемониално издигнаха турското знаме въ правителствения домъ. Българи тамъ никакъ не припуснаха. Само азъ, който бѣхъ тукъ, отидохъ. Блъснаха ме съ викъ: назадъ! Азъ казахъ, че съмъ тукашенъ и се промъкнахъ. Командирятъ имъ държа рѣчь, че тукъ автономията се устрява отъ тритѣ народа: „ислямъ, румъ ве израилъ“. За българитѣ ни дума. Чухъ че каза: „българъ-милетъ каролсунъ!“ (българскиятъ народъ да опустѣе), на което всички ржкоплѣскаха. Имаше много евреи“.

До заминаването на гърцитѣ отъ Дедеагачъ положението на българското население въ околиитѣ Ортакьой, Софлу, Фере и Дедеагачъ е ставало, особено отъ началото на септември, отъ день на день по-очаяно. Масови опожарявания съ кланета по селата вземали чудовищни размѣри. Като не е имало на никждѣ изходъ за населението поради далечината на българската граница, отъ която го е раздѣляло плътно помашко и турско население, най-враждебно настроено, послѣднитѣ надежди за спасение се отправяли къмъ Дедеагачъ, който все е билъ подъ християнска власть и главно подъ защитата на европейскитѣ консули. Подирнитѣ съобщавали на проводенитѣ отъ населението депутации все въ смисълъ, да гледатъ какъ да е да се приберат въ Дедеагачъ, гдѣто тѣ гарантиратъ за живота и имота имъ, като нѣмало да позволятъ на турцитѣ да влѣзатъ въ града. Войводата Русьо въ тия грозни дни изпратилъ до консулитѣ въ Дедеагачъ очаяно писмо на български, писано съ латински букви. Калоянъ П. Моревъ (55 год., род. отъ с. Дуганхисаръ), съ когото се видѣхъ въ Дедеагачъ, ми казваше:

„Като познавамъ тукъ въ Дедеагачъ консулитѣ, съселянитѣ ми повече мене пращаха, да ги питамъ за съвѣтъ. Азъ най-напрѣдъ ходихъ у французкия консулъ г. Такела, а послѣ у германския г. Шенкеръ, у английския г. Бадета, у австрийския и италиянския“.

„Когато имъ се донесе писмото отъ Русьо войвода (занесоха го Маверъ Калояновъ, Стойо Вълчевъ и Коста Ласковъ), писмо съ французки букви на български, съ което имъ се съобщаваше, че село Голѣмъ Дервентъ (Софлийска околия) е вече унищожено, французкиятъ консулъ повика едно българче отъ германския консулатъ, което му го прѣвело та взелъ отъ

копие и веднага го е съобщилъ въ Цариградъ на по-високитѣ си началници. Каза ми, че чака отговоръ. Въ писмото се казваше, че много села, като Януренъ, Башклисе и пр. сж съсипани, а между другото се съобщаваше и истинскиятъ фактъ, че село Голѣмъ Дервентъ е унищожено и съ артилерия, че гранати сж падали въ селото, гдѣто и сега има двѣ гранати непукнати. Германскиятъ консулъ ми каза, че не било истина, което се съобщавало въ писмото и за което азъ устно му говорихъ. „Ето—каза—като телеграфирахъ за това на турската военна команда въ Еносъ, отъ тамъ отговарятъ, че всичко туй не е истина“. Французкиятъ наистина много се стараеше да помогне; той ми показа и копирната си книга да ме увѣри, че почти катадневно телеграфиралъ по нашитѣ работи, че телеграфиралъ и да се изпрати параходъ, за да мине населението въ България, и увѣряваше, че не получилъ отговоръ. Това ставаше на 7 и 8 септември. Тогава ме арестуваха гърцитѣ въ Дедеагачъ; тѣ забѣлѣжили, че много често съмъ идвалъ и съмъ сновалъ низъ града. Трѣбва да кажа, че консулитѣ ми казваха, да не се боимъ, че Софлийско и Дедеагачко ще остане въ България, че турцитѣ ще взематъ само Димотика, а на западъ гърцитѣ до Окчиларъ. И ние вѣрвахме. Азъ надъхвахъ населението, да не се бои, да мирува. Ала като ставаше вече невъзможно да се запази животътъ на населеиието, то тръгна отъ вси страни прѣзъ планинитѣ, карайки и добитъка си, до-колкото бѣ възможно, къмъ Дедеагачъ. Тукъ дойде и спасилото се население отъ Гюмюрджинско — отъ Манастиръ, отъ Счанли, Аткьой и др. а най-сетнѣ и нашитѣ отъ Дуганъхисаръ се прибраха тукъ. Събра се 15 хиляди народъ съ най-малко 100 хиляди дребенъ добитъкъ, разположенъ около казармитѣ и въ тѣхъ, вънъ отъ града. Трѣбва да се забѣлѣжи, че докато бѣхъ затворенъ, гръцкиятъ дедеагачки владика отиде — бѣше на 12 или 13 септември — въ Гюмурджина. Той мина покрай затвора, гдѣто имаше съ мене и четирима други българи (единъ отъ Счанлѝ, единъ отъ Мерхамли и двама отъ Окуфъ), и ме видѣ; азъ го поздравихъ, като снехъ шапката си. Какво има? — попита той. Казахъ му на гръцки: „милость!“ (имъртонъ). Той поклати глава и отмина. Като се върналъ отъ Гюмурджина, гдѣто се съвѣтвалъ съ турцитѣ, за да се прѣдаде тѣмъ Дедеагачъ,—да не би да го вземать българитѣ, — говорилъ за мене съ дедеагачкия градоначалникъ. Гръцкиятъ опълченецъ, който пазѣще прѣдъ затвора и

който ме познаваше добрѣ, дойде и ми каза, че злѣ се говорѣло за мене, че владиката очудено казалъ на команданта: „Още ли държите тоя човѣкъ? — за него трѣбва сатъръ“ Азъ го помолихъ да ме спаси. И на 17 наистина съ малко пари опълченецътъ се съгласи да ме пусне, а на 18 пусна по моя молба и другитѣ затворени българи. Това той е можелъ лесно да стори, защото на 19 (бѣше четвъртъкъ) гърцитѣ, слѣдъ като закараха въ Гърция 4 пълни парахода заграбенъ дребенъ добитъкъ отъ нещастнитѣ българи, изтеглиха и войската и си заминаха съ параходи.“

Най-голѣма и съкрушителна изненада за събралото се въ Дедеагачъ българско население е било прѣдаването на тоя градъ тъкмо на турцитѣ, отъ които това население бѣгало. Бѣжанцитѣ се видѣли изиграни и прѣдвиждали ужаситѣ, които и наистина сетнѣ ги сполѣтили. И консулитѣ били изненадани отъ лукавата игра, устроена отъ гърцитѣ въ споразумѣние съ автономиститѣ турци въ Гюмурджина и съ турскитѣ военачалници задъ Марица — въ Еносъ.

Отъ мнозина чухъ, а най-обстойно отъ Ангелъ Тодоровъ въ гр. Фере, че една българска депутация, прѣди да напуснатъ гърцитѣ Дедеагачъ, се явила тукъ прѣдъ консулитѣ да имъ обади, какво вече турскитѣ башибозуци наближаватъ да влѣзатъ въ града. Консулитѣ отговорили, че не могатъ да ги спратъ, и съвѣтвали депутацията да се обърне за помощь къмъ гръцкия владика, който билъ тогава всесиленъ. Като казали на владиката, че турцитѣ ще колятъ, той цинично отговорилъ: „К а к т о к о л я т ъ н а ш и т ѣ г ъ р ц и, т ъ й щ е к о л я т ъ и в а с ъ“.

Отъ Маверъ Калояновъ узнахъ, че той, когато Моревъ билъ вече арестуванъ отъ гърцитѣ, дохаждалъ въ Дедеагачъ и ходилъ при английския консулъ Бадета: „Той ми викаше: „нѣма тукъ турчинъ да дойде!“ Именно г. Бадета най-много по рано съвѣтваше, щото женитѣ и дѣцата да се приберать въ града, а мжжетѣ по възможность на близу да си вардятъ стоката. Когато населението наистина се прибра къмъ 16 септември въ Дедеагачъ, а на 19 турския башибозукъ влизаше въ града, азъ попитахъ Бадета: „Какво ще стане съ насъ г. Бадета? Нали казвахте, че нѣма да влизатъ тукъ турци?“ (азъ лично се познавамъ съ него; той ми е дългогодишенъ мющерия), а той, смутенъ, ми отговори: «Не бойте се, нѣма нищо да стане!» Ала между туй турцитѣ, които три дена се държаха малко по-смирено и не издаваха още намѣренията си, почнаха да вилнеятъ въ града и вънъ да нападатъ бѣжанцитѣ. Мене заловиха, и се спасихъ благодарение на единъ свой познатъ — гърка Андонъ Караманлията. И тъй консулитѣ не допускаха, че ще дойде турска войска, ала въ сжщность и това стана. Когато първъ пжть гюмурджинци нападнаха Манастиръ и Съчанли, имали сж само башибозукъ, ала слѣдъ несполуката имъ, като не сполучи и единъ опитъ да разсипятъ и селото Дуганхисаръ, което благодарение на четата на Маджарова юнашки се защити, турцитѣ не смѣеха вече да прѣдприематъ нищо, докато не получатъ помощь отъ турската армия. Фактъ е, че Х а д ж и М и з и н о в ъ Х а с а н ъ отъ село Шапчи слѣдъ първото нападение на с. Манастиръ е ходилъ въ Еносъ, да иска помощь И тая помощь бѣ дошла. Дедеагачъ се завзе ужъ само отъ „автономска милиция“ сир. башибозукъ, а всички видѣха, че има и множество турска редовна войска. Азъ съ очитѣ си видѣхъ войници-арапи, които арапски говорѣха, а имаше и черкези. Видѣхъ да влѣзатъ въ Дедеагачъ около 500 — 600 души турска войска. Имаше едни въ войнишка форма, други въ стражарска форма, а трети п р ѣ о б л ѣ ч е н и к а т о б а ш и б о з у к ъ; всички бѣха съ маузерови пушки и съ манлихерки; нѣмаше ни една мартинки. На всѣки войникъ имаше повече отъ 500 — 600 патрона. Цѣлъ единъ товаръ съ маузерови патрони имъ хванахме наскоро прѣди това въ Дуганхисаръ. Т о г а в а г ъ р ц и т ѣ въ о р ж ж и х а т у р ц и т ѣ в ъ с е л о Ш е х и н л а р ъ. Отъ Дедеагачъ явно имъ занесоха пушкитѣ съ една турска кола.“

XII. Консулитѣ безсилни. Очаянието на бѣжанцитѣ. Убийства. Откарването на 12-хилядния народъ къкъ Фере.

Че наистина консулитѣ въ Дедеагачъ отначало не се надѣвали, какво работитѣ ше взематъ такъвъ обратъ, като сж вѣрвали, види се, че българскитѣ войски ще иматъ смѣлостьта по-скоро да заематъ земитѣ по десното течение на Марица, се вижда и отъ подробноститѣ, които въ село Дуганхисаръ ми даде Коста Калояновъ (43 год), когото народътъ заедно съ други на нѣколко пжти е изпращалъ, да разбере отъ консулитѣ, какво го очаква. Той три пжти се е явявалъ при австрийския консулъ, съ когото се обяснявалъ на турски и на гръцки. Първомъ консулътъ му казалъ: „Не бойте се, ние можемъ да ви гарантираме живота въ Дедеагачъ и вънъ отъ града до с.

Дервентъ и до с. Макри и Лъджикьой, а по-нататъкъ по селата не можемъ да запремъ турцитѣ да не палятъ и да не убиватъ". Когато втори пжть се явилъ при него, кждѣ 1—2 септември, пакъ сжщото е подържалъ и е попиталъ, да ли иматъ чети; съвѣтвалъ е, хората да не си даватъ пушкитѣ, и пакъ настоялъ: „народътъ нека се прибере тукъ, а въоржженитѣ хора да държатъ височинитѣ и да защищаватъ гърба на населението". Трети пжть — кждѣ 8 септември—па това е подържалъ. Ала когато вече да се събере народътъ при Дедеагачъ, той вече не е билъ тъй оптимистъ, а напротивъ твърдѣ загриженъ е съобщилъ на Калояновъ, че е възможно и турци да влѣзатъ въ Дедеагачъ: „Бързайте — казалъ — да оставите селата си, защото оттатъкъ Марица въ Ибсала се събира башибозукъ, а сжщо и въ Гюмурджина има до 10 хиляди, които ще тръгнатъ и ще ви изколятъ. Само тукъ въ Дедеагачъ е спасението".

Когато най-сетнѣ се събралъ народътъ къмъ Дедеагачъ, австрийскиятъ консулъ самъ дошелъ въ казармитѣ и тамъ лично увѣрявалъ народа, да седи тукъ. Ала когато слѣдъ два дена гърцитѣ прѣдали града на турцитѣ, австрийскиятъ консулъ вече нигдѣ не се е виждалъ.

Нѣмало вече, кой да помогне, всички забравили тържественитѣ си обѣщания, а очаяниятъ народъ все още на консулитѣ се надѣвалъ. Когато се разчуло, че консулитѣ официално посрѣщнали турскитѣ войски, съвсѣмъ се сломилъ духътъ му. „Да бѣха консулитѣ излѣзли, казваше ми Калояновъ, енергично да заговорятъ въ наша полза, нещастието щѣше негли да се избѣгне. А тѣ посрѣщнаха турцитѣ, които се бѣха спрѣли вънъ отъ града и не влѣзоха, докато консулитѣ и владиката не отидоха да ги поздравятъ и да ги поканятъ. Трѣбва да отбѣлѣжимъ, че прѣди да влѣзатъ турцитѣ въ Дедеагачъ, отъ страна на събралитѣ се 12 хиляди бѣжанци се подала молба до консулитѣ, въ която се изброявали и селата, отъ които народътъ е билъ тукъ събранъ, — именно отъ околиитѣ Гюмурджинска, Дедеагачска, Софлийска, Ференска и Ортакьойска. Искало се да имъ се укаже, кждѣ да се прибератъ, за да спасятъ живота си. Консулитѣ изпратили прѣписъ отъ тая молба въ Цариградъ до своитѣ посланици. Слѣдъ като се съвѣщавали, консулитѣ изпратили единъ прѣписъ и до турския командантъ въ Еносъ.

Щомъ заели турцитѣ града, извикали всички кметове на бѣжанцитѣ и имъ заявили, до петь дена да си намѣрятъ срѣдство да си идатъ въ България, било съ параходи или

пѣшъ. Кметоветѣ отговорили, че населението желае да си остане тукъ, че то съ толкова челядь и стока мжчно може да се рѣши на такова прѣселение. „Ала турцитѣ настояваха въ казания срокъ да се махнемъ — казваше ми Ангелъ Тодоровъ въ Фере—и гръцкиятъ владика настояваль да се махнемъ, та ако ще би всички ни да изколятъ. Командантътъ Хакж бей запиталъ владиката, защо е толкова противъ насъ, а той отговорилъ, че българитѣ го държали 16 дена арестуванъ и за това не искалъ да ги види. Това бѣше на 21 септември; на 22, прѣди още да могатъ кметоветѣ да се споразумѣятъ съ Хакж бей, башибозуцитѣ по заповѣдь тръгватъ къмъ казармитѣ да нападнатъ населението. Ние, щомъ видѣхме това, една депутация отъ 14 души изпратихме въ кметството. Посъвѣтваха ни да направимъ едно прошение, да се остави тукъ българското население, и въ туй ни спомагаха Хараламбо Леондариди, — търговецъ; Псаропулосъ — наематель на банитѣ; Филомелосъ — търговецъ". Нѣкои характеристични за гръцкитѣ власти подробности, които сж въ свръзка съ мисията на депутацията, ми даде членътъ отъ тая депутация Стоянъ Паламуджевъ отъ гр. Фере: „Леондариди почна да съчинява прошението въ градската община. Дойде управительтъ Пелтекъ, и Леондариди му каза, че трѣбва да се направи всичко, да се помогне и да се спаси това нещастно население. Пелтекъ отиде нѣкждѣ и сетнѣ се повърна заедно съ споменатия персийски консулъ Антониядисъ и каза: „тукъ не е мѣсто да се пишатъ прошония" — взе прошението и го скжса. Харал. Леондариди стана на крака и му каза: „А бре човѣче божи, ти нѣмашъ ли жена, дѣца, нѣмашъ ли милость за тия нещастни жени и дѣца, които искатъ сега да прогждятъ отъ тукъ?!" Той отговори, да не се бърка въ неговитѣ работи. Тогава Леондариди почна да пише ново прошение, и изпрати Ангелъ Буйнука отъ с. Балъккьой, да отиде да каже на населението да спре, да не тръгва, защото башибозуцитѣ бѣха почнали насила да го каратъ да върви като стадо. Второто прошение само на половина се написа, защото пакъ дойде персийскиятъ консулъ и не позволи да се пише нататъкъ. Тогава Леондариди ни каза: „Сами виждате, помощь отъ никждѣ нѣма, а всѣки да гледа да си спаси душата". Ние си излѣзохме, и който можеше да се скрие въ града, остана и се спаси, а населелението вече замина, подкарано отъ башибозуцитѣ съ бой и убийства".

Трѣбва да се забѣлѣжи още, че на тоя день—22 септември,

въ недѣля,—турцитѣ взели да заплашватъ бѣжанцитѣ, като имъ казвали едни, че щѣли да ги каратъ въ България, други пъкъ, че щѣли да ги изпратятъ въ Одринъ, или пъкъ просто имъ се заканвали: „сега ще видите България“! или: „като отидемъ до Калдъркосъ, понататъкъ ще видимъ тамъ смѣткитѣ“ (при Калдъркосъ има „каикъ“ за прѣминаване прѣзъ Марица). Калоянъ П. Моревъ на сжщия день, отчаянъ, отишелъ у французкия консулъ да моли за помощь, той му казалъ, да отиде да намѣри английския консулъ Бадета. Като казалъ на подирния, че искатъ да каратъ бѣжанцитѣ на нѣкждѣ, Бадета на турски му отговорилъ: „Не мога да ви помогна, нѣмамъ топове, нѣмамъ войска, какво да ви правя!“ Моревъ му спомнилъ, че той самъ по-прѣди е съвѣтвалъ да се прибере народътъ въ Дедеагачъ, ала нищо не спомогнало. Само сетнѣ, слѣдъ като башибозукътъ откаралъ народа къмъ Фере, консулитѣ се погрижили за една малка часть отъ бѣжанцитѣ, които се изпокрили по гръцкитѣ кжщи въ града, да се изпратятъ съ 7 вагона прѣзъ Мустафа паша въ България.

Нѣмало какво да правятъ нещастнитѣ бѣжанци освѣнъ да се покорятъ и да вървятъ подъ ударитѣ на повилнѣлитѣ башибозуци и войници по шосето къмъ Фере заедно съ многобройната си челядь и добитъкъ. „Когато народътъ се бѣше събралъ при казармитѣ на 23 септември и когато башибозуцитѣ го подбраха да го каратъ съ бой, — разказва Маверъ Калояновъ Радиковъ, — дигна се такъвъ сърдцераздирателенъ общъ викъ на многохиляденъ народъ, че цѣлъ Дедеагачъ потреперя, цѣлиятъ градъ стана на кракъ; камъкъ да бѣше човѣкъ, не можеше да не проплаче. Тогава само по пжтя отъ казармитѣ до града убиха десетима, между които и на Комне Домузчиевъ сина му Калоянъ Комневъ (19 год.) и двата му зетя—Кель Митро (28 год) и Киро Митревъ (25 год.) Тѣхнитѣ скелети и сега се виждатъ на сто крачки отъ гарата, на половинъ заровени отъ самата имъ майка, която, като ги видѣ единъ върху други заклани, слѣдъ три дни умрѣ. Понеже не можала хубаво да ги зарови, пакъ се отровили, и сега така седятъ. Въ самия градъ мнозина загинаха: Вълка Чакъровъ съ жена му заклали и го прикрили въ единъ купъ бѣлотина отъ царевица, — близу до болницата въ града. Послѣ ги заровиха. Тукъ въ българската махала има много убити; азъ зная за двама: единъ е отъ Дуган-

хисаръ по име Ивилъ, а другъ е отъ Сѫчанли — и двамата убити прѣдъ кжщата на Ярмъ Бахчиджи“.

Нѣма тукъ понататъкъ да слѣдимъ ужасната сждба на подкарания народъ къмъ Фере, трепанъ по пжтя и ограбванъ отъ башибозука. Върволицата е била нѣколко километра дълга. Цѣльта на турцитѣ е била, да прѣкаратъ народа при Фере, гдѣто има бродъ, прѣзъ Марица, и тамъ сетнѣ, като го ограбятъ съвършено, да избиятъ колкото могатъ мжжкото население и да отвлѣкатъ женска челядь, въ което до негдѣ и сполучиха. Ужаситѣ, които е изтърпѣло туй нещастно население, докато една часть отъ него слѣдъ дълго скитане по горитѣ е стигнала до българската граница; грознитѣ кланета, на които е било изложено; жертвитѣ, които е дало, гонено и стрѣляно по горитѣ, особено при прѣминаването на р. Арда; безчестията и изтезанията, на които сж станали жертва нѣколко стотинъ жени и дѣца, отвлѣчени въ робство прѣзъ Марица, — всичко туй е толкова много, че ще трѣбва да го изложа отдѣлно.

Часть отъ народа се е спасила при Фере благодарение на четитѣ на Русьо войвода и на Маджаровъ, които съ една очаяна атака успѣли врѣменно да забъркатъ башибозука, та дали възможность на народа да се откопчи отъ ржцѣтѣ му и да удари на бѣгъ прѣзъ планинитѣ надъ Фере въ западна и сѣверозападна посока. Въ планинитѣ, гдѣто и прѣди туй е имало много останалъ народъ, не успѣлъ да достигне до Дедеагачъ, криейки се като дивечъ и хранейки се съ трѣви и корени, сетнѣ се разигравали страшни сцени, каквито не може лесно си прѣдстави културенъ човѣкъ на днешно врѣме. Една часть отъ забѣгналитѣ въ гр. Софлу тъй сжщо много пострадала.

XIII. Третиятъ и най-страшенъ погромъ на българското население слѣдъ сключването на Цариградския миръ. Прѣговоритѣ съ автономиститѣ. Забавянето на реокупацията.

Отъ дена на сключването на Цариградския договоръ, 16 септември ст. ст., захваща третиятъ и най-грозенъ периодъ за българското население въ Тракия прѣзъ врѣме на междуцарствието. Както видѣхме, три дена слѣдъ тая дата гърцитѣ напускатъ Дедеагачъ, като го прѣдаватъ на турцитѣ и съ това ставатъ причина за ново, жестоко прѣслѣдване на българитѣ отъ самъ и отъ татъкъ Марица. Въ земитѣ, които по тоя договоръ оставатъ подъ Турция, българското население

вече безпощадно се прогонва задъ турската граница, съвършено ограбено и излагано на нечувани насилия. Отъ друга страна въ земитѣ, които се падатъ на България, гоненията противъ българитѣ не само че не спиратъ, а напротивъ вуматъ още по-систематиченъ характеръ, понеже се рѫководятъ вече отъ автономското гюмурджинско „правителство“, което сега всички сили напрѣга, да сломи послѣднитѣ останки на българщината, та дано нѣкакъ се осуети втората българска окупация. Избиването на българскитѣ бѣжанци при Фере, прѣслѣдването на пръсналото се по планинитѣ население, което безпощадно убиватъ, гдѣто и да го застигнатъ, дори и прѣдъ очитѣ на българската войска, когато газейки Арда е прѣминавало границата, — всички тия жестокости се извършватъ именно слѣдъ 16 септември.

Трѣбва да се забѣлѣжи, че въ това врѣме турското правителство е правило нѣкои постѫпки, за да ск они гюмурджинскитѣ първенци, да се помирятъ съ установеното въ Цариградския договоръ положение. Нашитѣ делегати не бѣха още напуснали Цариградъ, когато отъ тукъ е билъ изпратенъ въ Гюмурджина Джемалъ-бей, за да повлияе въ този смисълъ върху автономиститѣ. Той е свикалъ прѣдъ кметството гражданитѣ и държалъ рѣчь, въ която имъ казалъ, че по нареждане между двѣтѣ правителства този край остава да се управлява по българскитѣ закони. „Българитѣ ще дойдатъ — рекълъ — но тѣ, които бѣха побѣдители, сега идатъ като побѣдени. Вие, мюсулманитѣ, ще държите главата си гордо, а тѣ ще държатъ главата си наведено. Вамъ ще бѫдатъ запазени правата. Вие не трѣбва да се страхувате, защото ей тукъ въ Димотика стоятъ толкова хиляди мюсулмани, готови винаги да ви защитятъ“.

Слѣдъ това главатарятъ на милицията, Сюлейманъ бей, написалъ официялно писмо до градския кметъ Хаджи Мустафа Сюлеймановъ (сега втори помощникъ на кмета), въ което изреждалъ въ четири точки условията за капитулирването. Възъ основа на това писмо кметството издало хектографирано обявление, въ което се съобщаватъ „привилегиитѣ“ на гюмурджинскитѣ турци, които българското правителство щѣло да респектира.

Четиритѣ точки за капитулация сѫдържатъ слѣднитѣ права:

1). Управитель на окрѫга ще бѫде турчинъ.

2). Околийскитѣ началници ще бѫдатъ българи, а помщницитѣ имъ — турци.

Жандармерията ще бѫде съставена отъ турци и българи.

3). Въ учрежденията ще бѫде запазенъ турскиятъ езикъ.

4. Орѫжието нѣма да се събере отъ населението

Веднага подиръ това главатаритѣ на милицията получили заповѣдь за капитулирване, ала тѣ съвсѣмъ не бързали да я изпълнятъ, и това продължавало десетина дена нарочно протакани отъ тѣхъ, за да могатъ прѣзъ туй врѣме да извършатъ редица прѣстѫпления съ умисълъ, щото себе си материално да осигурятъ, а освѣнъ това и окончателно да разсипятъ българското население. Българското правителство въ туй врѣме бѣ наредило на войскитѣ да навлѣзатъ въ новитѣ земи, но нѣмайки потрѣбната смѣлость и въ пълно невѣдение, съ каква цѣль се искатъ все нови и нови срокове за капитулация, съгласявало се е да отлага реокупацията, според желанието на гюмурджинскитѣ главатари. И тѣзи постигнаха нечестивитѣ си цѣли. Фактъ е, че слѣдъ онова обявление се епочнало пълното разграбване на българскитѣ дюкяни и магазини въ градоветѣ и селата на автономската область. Все тогава се извършвали, както се каза вече, и най-голѣмитѣ кланета на българското население въ всичкитѣ околии. Тогава дори съ кучета гонили по горитѣ нещастнитѣ българи, за да имъ заграбятъ и послѣдната парица, която криели въ пазвитѣ си, да имъ вематъ и послѣдната черга, която успѣли да задигнатъ отъ дома си. А между туй българската войска съ десетки дни стои на границата при Арда, безъ да подозира, какви ужаси ставатъ недалечъ отъ нея. И тъй почти прѣдъ очитѣ на нашата войска сѫ се извършили най-грознитѣ злодѣяния.

Напраздно въ туй врѣме нещастнитѣ българи оттатъкъ Арда пращали единъ слѣдъ други хора, да обяснятъ на нашитѣ военачалници, да не чакатъ ни минута, а да минатъ границата, защото нигдѣ нѣма да срещнатъ силенъ неприятель. Въ това сѫ били увѣрени и всички, забѣгнали въ туй врѣме отъ Тракия въ погранничнитѣ области, понеже по частни свѣдѣния сѫ знаели, че дори

двѣ-три слаби чети, каквито сж били четитѣ на Русьо войвода и на Маджаровъ, сж успѣвали да отбранятъ населението по планинитѣ, държейки въ респектъ плъзналия по плячка и убийства неорганизиранъ турско-помашки башибозукъ. Ала нѣмало кой да имъ вѣрва, кой да ги слуша. Най-плачевно е било положението на множеството току що уволнени наши войници, родомъ отъ новитѣ земи и взели участие въ междусъюзнишката война: тѣ стояли на границата, дочували гърмежитѣ и писъцитѣ на своитѣ роднини и постоянно се молили на военното началство, да имъ се дадатъ пушки и позволение та да се притекатъ на помощь на своитѣ. Ето напр., какво ми разказа въ Гюмурджина Кирилъ Ивановъ, род. отъ с. Манастиръ, синъ на едно отъ най-страшно пострадалитѣ сѣмейства, заловено отъ помаци и турци близу до Арда:

„Бѣхъ войниикъ въ 8 приморски полкъ. Участвувахъ въ цѣлата война — въ сраженията при Селиоглу, Люле-Бургазъ, Чаталджа и противъ сърбитѣ при Калиманско поле. Уволниха ни късно, въ Варна на 10 септември. Азъ бързахъ и стигнахъ въ Хасково, гдѣто имаше много нашенци, и отъ тѣхъ узнахъ, че селото ни Манастиръ е изгорено и че множество отъ нашитѣ селяни сж избити. Тогава нищо не знаехъ, че брата ми убили, че сестра ми е безчестена, че зетя ми заклали, ала всичко ми минаваше прѣзъ ума. Имаше въ Хасково такива като мене уволнени войници отъ Гюмурджинско до 1500 души. Молѣхме се съ сълзи на очи на комендатина, да ни дадатъ пушки, да идемъ да спасяваме. Не ни дадоха, а и българската войска на границата не се помрѫдваше. Най-сетнѣ, когато вече тя да мине Арда, дадоха ни 30 маузерови пушки. Тогава вече момчетата казаха: „не щеме ги — селата ни отидоха“, — късно бѣше. Освѣнъ насъ, служили, имаше още толкова други, по-стари хора, юнаци, прѣбѣгнали отъ нашитѣ страни. Да бѣха ни дали орѫжие, щѣхме да спасимъ населението.“

Въ този смисълъ се изразяваше прѣдъ мене и гюмурджинскиятъ сегашенъ и бивши кметъ Анастасовъ: „Въ това врѣме азъ бѣхъ въ Пашмаклийско, въ Устово. Бѣше ясно, че прѣдъ насъ нѣмаше силенъ неприятель, и бѣхме увѣрени, че ако нашитѣ нахлуятъ, че леко ще да успѣятъ. На мѣсто това, войскитѣ искаха да се оттеглятъ, защото се страхуваха, че ще има да даватъ жертви. Бригадниятъ командиръ, полковникъ Д (кавалеристъ), имаше намѣрение да се оттегли дори до старата граница. Нашето население отъ Ахърчелебийско тогава въ паника бѣше избѣгало съ покѫщнината си към Чепеларе. Ходихъ съ специална депутация при полковника да го моля, да не се оттегля, защото вѣрвахме, че могатъ да усгоятъ. Имаше само 200—300 въорѫжени помаци, и това бѣше силата на турцитѣ. Полковникътъ обѣща, но при все това всички се готвѣха за отстѫпление, та се принудихъ да телеграфирамъ въ София на Г., родомъ отъ тукъ, че краятъ е прѣдъ разгрома. И той съ моята телеграма отива въ министерството та подиръ това дохожда заповѣдь, непрѣменно да се запази тази область. И така стана“.

Когато турцитѣ се убѣдили, че западна Тракия ще остане подъ България, започнали, както се спомена, разграбването на дюкянитѣ, най-богатитѣ отъ които били въ Гюмурджина и въ Скеча. Първомъ разграбили абаджийскитѣ дюкяни, гдѣто се продаватъ готови турски дрѣхи, и съ тѣхъ обличали своитѣ „милиционери“, които се врѫщали отъ демаркационната линия да се уволняватъ, а така сѫщо и мнозина отъ мѣстнитѣ турци въ града. Само абаджиитѣ въ Гюмурджина, все българи отъ с. Петково и Карлуково (ахърчелебайско), иматъ загуби до 100 хиляди лири. А загубитѣ на българитѣ абаджии въ Скеча, които сж повече отъ Даръ-дере и отъ Райково (ахърчелебийско) сж грамадни — тѣ възлизали, казватъ, до 5 милиона лева.

Разграбили и бакалската стока. Заграбеното продавали на много низка цѣна. Даже въ дена, когато стигнали нашитѣ кавалерийски разъезди въ Гюмурджина, въ чаршията имало разпродажба на плячката. Нарочно били дошли дюнмета младотурци дори отъ Солунъ, за да купуватъ. Недобра роля при това играла банка Салоникъ, директорътъ на която билъ едно младо момче, голѣмъ туркофилъ. Тази банка чрѣзъ посрѣдството на търговцитѣ евреи Карасо и Нахмиязъ (сега доставчикъ на българската войска) снабдила евреитѣ съ пари, та тѣ закупували по-голѣмата часть заграбена стока на низка цѣна, напр. оката вълна за 4 гроша (вм. 9 до 12 гр.) и пр. Турскитѣ главатари бързали да направятъ пари, които внасяли въ Отоманската банка. Неразпроданената стока, напр. тютюнитѣ, изпращали съ желѣзницата въ Одринъ.

Сѫщо тъй се е постѫпвало и съ скѫпитѣ и много търсени аби („халища“), кебета и шаяци, медъ, восъкъ, сирене, масло. Въ депото на банкъ Салоникъ единъ мѣсецъ слѣдъ идването на българитѣ още имало голѣмо количество плячкосанъ български бакъръ. И сега по еврейскитѣ и турскитѣ кѫщи въ Гюмурджина и Скеча има складирани много отъ тия стоки. Отъ еврейскитѣ видни търговци само Карасо избѣгалъ въ Цариградъ,

XIV. Реокупационнитѣ войски напрѣдватъ прѣзъ труповетѣ на избитото българско население.

Часть отъ нещастното българско население, което бѣ потеглило прѣзъ планинитѣ между Ортакьой и Кушукавакъ къмъ българската граница, слѣдъ дълги лутания, прѣслѣдвано и избивано отъ дивитѣ турски и помашки сбирщини, най-сетнѣ на 4 октомври съ много жертви прѣминало р. Арда. Слѣдъ това тепърва на 8 октомври потеглила българската войска, да завземе новитѣ земи. Съ отряда, тръгналъ къмъ Софлу-Деде-агачъ, се върнали и мнозина отъ доблестнитѣ четници, които сѫ спомагали на народа, докато прѣмине р. Арда. Между тѣхъ е билъ войводата Димитъръ Маджаровъ (30 годишенъ, отъ с. Окуфъ, Софлийска околия) заедно съ Ангелъ Тодоровъ (36 годишенъ, отъ с. Окуфъ.)

Войската ни по пѫтя на всѣка крачка се е натъквала на ужасни слѣди отъ турски звѣрства.

Приблизително понятие за това ни дава разказътъ на самия Маджаровъ: „Ние вървѣхме прѣдъ реокупационнитѣ войски. Минахме Арда и въ селото Ятаджикъ намѣрихме една мома отъ с. Манастиръ, ранена въ крака, една стара жена и много малки дѣца, останали, безъ да знаятъ да кажатъ, чий сѫ и отъ гдѣ сѫ. Гледаха ни уплашени. Тѣзи дѣца ги оставихме тамъ. На жената прѣвързахме раната — прѣвърза я Вельо Балимезовъ отъ Хасково, четникъ отъ моята чета. Вълко Грудовъ отъ с. Балъккьой намѣри въ Ятаджикъ 4-годишното си момченце. То бѣ тъй наплашено, че бѣгаше отъ всички хора и отъ баща си; не го познаваше. Той на сила го хвана и го тури на магарето. Андрѣй Георгиевъ (отъ с. Окуфъ) намѣри на югъ отъ Ятаджикъ трупа на жена си, която, ранена въ крака, останала. Сетнѣ турци я намѣрили, мѫчили я, о т р ѣ з а л и й н е н к и т ѣ и най-накрай я убили. По на югъ въ единъ долъ имаше около 100 души жени и дѣца — все трупове: тамъ и м а ш е м а л к и д ѣ ц а, х в а щ а н и з а к р а к а и у м ъ р т в е н и, к а т о с ѫ б и л и у д р я н и о з е м я т а. Други, съвсѣмъ малки още въ повой, затиснати съ тежки камъни, турени връзъ тѣхъ, така си умрѣли. Повече отъ труповетѣ, които бѣха почнали да се разлагатъ, бѣха на жени и на дѣца. На една височина, часъ и половина на югъ отъ Ятаджикъ, край единъ пѫть минаваха хора и ни казаха, че не далечъ има едно 12-годишно момченце, ранено. Ние го намѣрихме: куршумътъ миналъ прѣзъ двата му крака, а раната червясала, изтекла му кръвьта, — страхъ да те е да го гледашъ,“

„Дѣтето ни каза, че сестра му била около него, но като чула хорски гласове, избѣгала и се скрила въ гората. Викахме й по български, но не се показа. Дѣтето каза още, че има и други хора по планината, но че бѣгатъ и не се показватъ. Отсѣкохме двѣ дървета, направихме носилка и отнесохме дѣтето до Папазкьой и го прѣдадохме на селянитѣ, да го гледатъ. Не можахме да прѣвържемъ раната. Понеже войска идѣше подирѣ ни, порѫчахме, фелдшерътъ да я прѣвърже. Какво е станало съ дѣтето сетнѣ, не знамъ. То бѣше отъ с. Пишменъ, на зетя на Хаджи Новакъ, на когото съобщихме. Послѣ по Тахтаджикъ-балканъ намѣрихме измрѣли дѣца, хвърлени по пѫтя.“

И българската войска, която е вървѣла на три посоки, всѫду по пѫтя е минавала покрай подобни грозни зрѣлища, но за жалость нѣмало е хора, да схванатъ, че е трѣбвало всичко да се отбѣлѣжи и да се направятъ фотографически снимки. Както ми признаха и нѣкои началници на реокупационни отряди, съвсѣмъ не имъ е дошло на умъ да се погрижатъ да вgranatъ съ себе си фотографически апарати.

Сѫщото потвърди и д-ръ Атанасовъ, който е билъ съ 27 полкъ и съ когото се срѣщнахъ на 22 ноември въ Мустафа-паша. Сѫщиятъ ми съобщи, че по пѫтя, който тѣ сѫ минали, имало множество трупове на изклани българи. Най-много трупове видѣли при село Коджакьой, при Кочашлѫ. Тамъ били изклали цѣли сѣмейства — съ дѣца и момичета, прѣди това обезчестени. При едни лозя имало много трупове, а въ единъ долъ съ стотини! Докторътъ прѣдложилъ на полковника Ш., да се образува една комисия, да обиколи тия мѣста, да констатира извършенитѣ звѣрства и да ги опише. Ала това не се взело въ внимание, подъ прѣдлогъ, че офицеритѣ били уморени. Ни единъ фотографически апаратъ нѣмало въ полка.

XV. Слѣдъ реокупацията българскитѣ власти покровителствуватъ турското население. Наказани българи заради опити да мъстятъ. Безнадеждното състояние на разореното българско население.

Въпрѣки неописуемитѣ жестокости, извършени отъ турското население надъ българитѣ главно и при явната подкрѣпа дори и при инициатива отъ страна на самото автономско правителство, българскитѣ окупационни власти, щомъ се установили въ Гюмюрджинско, се отнесли крайно хуманно къмъ турцитѣ, и първата имъ грижа е била, да взематъ мѣрки, да не

се даде възможность на отчаяното и ограбено българско население да потърси смѣтка отъ своитѣ гонители и да отмъщава. Само два три случая на жестоко отмъщение има, и то нѣколко дена прѣди да се наложи новата българска власть надъ цѣлата область. При все това, военнитѣ власти, отъ желание си да се покажатъ лоялни защитници на турското население, — види се въ духа на цариградския договоръ и на допълнително приетитѣ „капитулационни“ условия, за които се спомена по-горѣ, сж отишли въ ревностьта си тъй далечъ, че заловили множество българи, обвинени отъ турцитѣ, и ги хвърлили въ затвора. Въ Гюмурджина, гдѣто и до сега никому не е дошло на умъ, да тегли на отговорность устроителитѣ на кланетата и награбежитѣ, извършени въ села та Манастиръ, Съчанли, Кьзларъ, Юсуюкъ, Калайджидере и пр., и сега още лежатъ затворени дванайсетина души отъ с. Дуганхисаръ и др. за избиването на турци отъ близкото село Бадуренъ. Между затворенитѣ сж: Ангелъ Стоевъ отъ четата на Русьо войвода (родомъ отъ Башклисе, Софлийска ок.), който е вършилъ чудеса отъ самопожертвователность, спасявайки населението прѣзъ цѣлото лѣто до идването на българскитѣ войски; Ангелъ Митревъ, Стою Вълчевъ (отъ Дуганхисаръ), Коста Петковъ и Стамо Недѣлковъ (отъ с. Мерхамли) и др.

Непонятно е поведението на българското правителство въ случая: щомъ не е взело мѣрки да се накажатъ убийствата и грабежитѣ, извършени отъ турцитѣ слѣдъ 16 септември, сир. слѣдъ подписването на Цариградския миръ, и логично и справедливо е, да не се наказватъ отъ тоя родъ и прѣстжпления, извършени отъ българи подиръ сжщата дата до българската реокупация. Въ манифеста къмъ населението въ новитѣ земи, издаденъ отъ българското правителство на 16 октомври и подписанъ отъ всичкитѣ министри, е казано буквално слѣдното:

„За да се забрави за винаги печалния спомѣнъ отъ кървавитѣ събития, които донесоха злочестини и на двѣтѣ воюващи държави и тѣхнитѣ поданици, и за да се въдворятъ миръ, любовь и съгласе, българското правителство счита за своя длъжность да обяви отъ името на Негово Величество царя пълна и всеобща амнистия за всички лица, които сж взели участие въ неприятелскитѣ дѣйствия или сж се провинили въ политическитѣ събития, *прѣдшествующи мирния договоръ*. Отъ тая амнистия ще се ползуватъ и жителитѣ отъ присъединенитѣ земи, замѣсени въ craналитѣ въ тѣхъ политически събития“.

Въпрѣки своя манифестъ, правителсвото е напълнило затворитѣ съ българи, а турцитѣ е простило. Населението съ крайно огорчение постоянно се пита: защо кланената на с. Манастиръ и пр., извършени слѣдъ 16 септември, не се наказвать, а за клането напр. на турското село Бадуренъ се постжпва тъкмо обратно?

—

Съ такива инструкции, — особено да се покровителствуватъ турцитѣ, — дадени на военнитѣ окупационни власти, се почва нашето второ управление въ новитѣ земи. Ала турскитѣ първенци въ Гюмурджина отначало и съ това не сж били доволни, понеже, види се, очаквали да се приложатъ всички ония „привилегии“, за които тѣ бѣха оповѣстили на турското население въ Гюмюрджинско, прѣди да отстжпятъ управлението на българитѣ. Както е извѣстно, за цивиленъ окржженъ управитель биде назначенъ българинъ, а сжщо така и кметътъ на града е пакъ българинъ, ала за да се задоволятъ и турцитѣ, за градоначалникъ на Гюмурджина е назначенъ турчинътъ Мурадъ бей (родомъ отъ гр. Айтосъ), а тъй сжщо и двата помощника на кмета все сж турци.

Никакви прѣслѣдвания надъ турцитѣ не се позволяватъ нито смѣе нѣкой да подига въпросъ за обезщетение на обраното българско население.

Послѣдното азъ самъ видѣхъ въ най-печално състояние: Гюмурджина е пълна съ нещастни български сѣмейства отъ до скоро цвѣтущитѣ села като Манастиръ и пр., които сега вече не сжществуватъ. Тия български бѣжанци сж настанени по нѣкои праздни градски кжщи, безъ покжщнина безъ нищо. Имахъ случай да назърна въ нѣкои тѣхни жилища и да се убѣдя, че повечето отъ тѣхъ спятъ на гола земя, безъ покривки, по лѣтнитѣ си дрѣхи, посинѣли отъ студъ и отъ слаба храна, — оставени отъ мѣсеци само на единъ сухъ хлѣбъ. Има отъ тѣхъ настанени и по нѣкои села.

Докато тия нещастни българи чакатъ отъ правителството ни да ги настани негдѣ и да имъ се притече на помощь, прииждатъ нови бѣжанци отъ източна Тракия и Македония, за които още по-малко има кой да се погрижи. А между туй, турцитѣ пръскатъ слухове, че българското управление скоро щѣло да се дигне и че пакъ турцитѣ щѣли да станатъ господари.

Таково бѣ положението прѣзъ декември м. мин. год., когато азъ бѣхъ тамъ.